

Mátay Mónika

Megjegyzések az európai nyilvánosság történetéhez

Bevezetés

A nyilvánosság kifejezés hosszú történetre tekint vissza. Az antikvitásban *publicus* jelzővel illették a polgárok vagy alattvalók kollektív testületét. Élesen elkülönült egymástól a nyilvános és a privát tér, az előbbit a piac (görögöknél *agora*, rómaiaknál *forum*), utca, tér, színház, míg az utóbbit a háztartás, a család jelentette. A főnévi változat, a *publicum* politikai jelentéssel is bírt, amely kifejezetten az államhoz kapcsolódott; egyaránt utalt az állam területére, tulajdonára és bevételeire. Ugyan az állam és a közösség-közönség közötti jelentéstársítás az ókorból ered, a kora újkor századaiban, amikor a dinasztikus alapú központosított nemzetállam kiépítése zajlott, a fogalom új tartalmat nyert, és ez az értelmezés mind a mai napig érvényes: az állami hivatalnokok közfunkciókat látnak el, közpénzek felett diszponálnak, középületekben dolgoznak – és sorolhatnánk tovább a példákat.

Az állam és a közösség kapcsolatára való utalás mellett a 17–18. században – a franciához és a némethez képest az angolban korábban – elterjedt a közönség kifejezés új jelentése (*audience*), amely egy koncert, színházi előadás, művészeti kiállítás nézőit vagy egy könyv olvasóit jelenti. A korábbi változatoktól eltérően az effajta, kifejezetten szellemi-kulturális élményközösséget kifejező viszonynak semmi köze nem volt az államhoz és ilyen módon a politikához sem. Sokkal inkább magán-személyek önkéntes társulásáról volt szó, akik benyomásaik alapján véleményt formáltak a megtekintett előadásról vagy az elolvasott írásműről. A formálódó, alapvetően polgárokat verbuváló nyilvánosság olyan terepet biztosított az érdeklődőknek, ahol megoszthatták egymással tapasztalataikat, megfogalmazhatták észrevételeiket, és természetesen tájékozódhattak a kulturális eseményekről.¹

Az írásbeli, Benedict Anderson kifejezésével élve, „elképzelt közösség” mellett a nyugati nagyvárosokban már a felvilágosodást megelőző évtizedektől kezdve, Európa keletibb régióiban inkább a 19. században terjedtek el a kávéházak, szalonok, különféle klubok, egyesületek, azaz olyan helyszínek, ahol személyes találkozássra, vitára is lehetőség nyílt.² Nemcsak a fizikai tér változott meg, hanem a kulturális fogyasztás módja is. Az egyre bővülő, piaci alapú kulturális kínálat rendelkezésére állt bárkinek, aki meg tudta fizetni a belépőjegy, könyv vagy egyéb „termék” árát. A fizetőképes kereslet az anyagi lehetőségek, nem pedig a származás határozta meg. A rendelkezésre álló pénzügyi források mellett a művelt közönségben kialakult és megszilárdult a kulturális javak iránti igény, és ez ugyanúgy

¹ Lásd ehhez: MELTON, 2001. 1–15.

² ANDERSON, (1991).

hétköznapijaik elengedhetetlen részévé vált, mint a táplálkozás vagy az öltözködés. A kulturális termékek áruvá válásának egyik első lépése a leglátványosabban talán a regény 18. századi, addig példátlan, kirobbanó sikerében ragadható meg.³ A kommercializáció folyamata kiterjedt egyéb területekre is, az udvari színházak mellett megjelentek a számszerűen jóval nagyobb és társadalmi összetételét tekintve szélesebb közönséget vonzó városi intézmények. A nagyvárosokban szórakozó negyedek alakultak, a 18. század közepétől Londonban a Ranelagh, Párizsban a különböző *boulevard*-ok, Bécsben a Prater kínált viszonylag olcsó kikapcsolódást a felüldülni vágyóknak. Mindez a kulturális intézmények, a kulturális élményszerzés elterjedését és bővülését mutatja, amelynek alapfeltételül szolgált az érdeklődő és fogyasztó közönség megszilárdulása. A „közönség” a 18. századi írók, művészek számára az egyedüli mértékadó ítéző, nevezik barátoknak, szuverenitásnak, bíróságnak; szimpátiája és elismerése az alkotó legfőbb célja. Ugyanekkor, a 18. század folyamán a művészeti értelemben vett közönség formálódásával párhuzamosan a politikai nyelvhasználatban elterjed, sőt megszokottá válik az absztrakt *közvélemény* kifejezés. Olyannyira, hogy a kortársak állandóan a legitimitáció egyedüli forrása-ként emlegetik, a politikusok fontosságát, megkerülhetetlenségét hangsúlyozzák, amelyet minden politikai döntésnél figyelembe kell venni, vagy még inkább azt mondhatjuk, hogy első helyen kell figyelembe venni.⁴ Ez utóbbi, a politika értelemben vett közvélemény fogalma először Angliában terjed el, és szorosan kapcsolódik a nyilvánossághoz, amelynek alapvetően fontos szereplője, de azt is mondhatjuk, a nyilvánosság éppen a közvéleményen keresztül nyeri el valódi értelmét.

A magyar közönség kialakulására a nyugatihoz képest bakugrásokkal, bizonyos stádiumok megkerülésével, időbeli fáziseltolódással került sor. Nálunk a közönség és a közvélemény formálódása alapvetően az 1848-as forradalmat megelőző évtizedekre, a reformkorra tehető. Az angol és francia példától eltérően itt nem, vagy sokkal kevésbé figyelhető meg az udvari kultúra „átkonvertálása” városivá, hiszen a kora újkor századaiban a nemzetállam kialakulásáról szó sem lehetett. Nem szolgálhatott a nemzeti öntudat alapjául szuverén állam, stabil politikai-közigazgatási intézményrendszer, csupán a kulturális örökség és, még inkább, a 19. század első évtizedeiben gyakran tudatosan előállított kulturális közkinccs. A kedvezőtlen feltételek ellenére a reformkorban mégis sikerült számos területen „felzárkóznunk”; a hazai közönség óriási haladást tett a színház, a könyv, a magyar nyelvű sajtó fogyasztásában, és nálunk is meggyökeresedett a közvélemény jelentése. Jól tükrözi ezt egy, Frankenburg Adolf író és lapszerkesztő által feljegyzett mulatságos anekdota. Szerkesztői szobájában kétségbe esve kereste fel egy befolyásos budai hivatalnok, aki rettegett a nyilvános megszégyenüléstől. Az *Életképek* leleplezte titkolt szerelmi kalandját, s a kétségbe esett férfi azért könyörgött a főszerkesztőnek, cáfolja meg a pikáns történetet: „*vonja vissza a közlött hírt, mint valótlan, s tetszésemre bízza meghatározni az árt!*”⁵

Az elmúlt évtizedekben a társadalmi nyilvánosság kiemelt kutatási területté vált, történészek, szociológusok, politológusok, filozófusok, nyelvészek és média-

³ WITTMANN, 2000. 321–347.

⁴ A 18. századi közvélemény-fogalom az utóbbi két évtizedben nagy történetírói figyelmet kapott. Lásd ehhez például: OZOUF, 1996. 90–110.; BAKER, 1990. 167–200.

⁵ FRANKENBURG, 1868. 128–129.

szakemberek egyaránt elemzik a legfőbb jellegzetességeket, és próbálják megérteni a változások mikéntjét és okait.⁶ A nyilvánosság kutatását az 1960-as évektől alapvetően befolyásolta és megihlette a német származású filozófus, szociológus és kultúraelmélettel foglalkozó Jürgen Habermas 1962-ben publikált *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* című műve, melyben a szerző a társadalmi nyilvánosság fogalmának és funkciójának szisztematikus történeti vizsgálatára vállalkozott.⁷ Kidolgozott egy úgynevezett nyilvánosságmodellt, amelyben, elsősorban Anglia és Franciaország példáján, kísérletet tett a modern polgári nyilvánosság kialakulásának magyarázatára, a szükséges feltételek és a társadalmi kommunikációhoz elengedhetetlen intézményi háttér elemzésére. A munka már az 1960-as években óriási port vert fel, néhány évvel a megjelenése után nyugat-német értelmiségi viták keresztüztüzebe került. A külföldi recepció mégis váratott magára, ami a késői fordítással magyarázható: a mű franciául 1978-ban, angolul viszont csak az első német nyelvű kiadás után 27 évvel, 1989-ben látott napvilágot.⁸

Annak ellenére, hogy alapvetően szociológiai műről van szó, Habermas módszertani megközelítése történeti. A modern idők társadalmi párbeszédét csak az előzmények ismeretében tartja értelmezhetőnek, ezért történeti vizsgálódásra szánja el magát. Kérdésfeltevése röviden így fogalmazható meg: milyen feltételek között valósulhatott meg nyílt, racionális, kritikai alapokra épülő kommunikáció egyes nyugati társadalmakban? Példáit elsősorban Angliából, Franciaországból és a német fejedelemségekből meríti, ahol, ahogyan ő fogalmaz, a 17. század végén és a 18. század első évtizedeiben a polgári nyilvánosság általa ideálisnak tartott, klasszikus formája létrejött.⁹ Habermas számára a nyilvánosság a racionális elveken nyugvó kommunikáció, vita új területeit, a nyilvános helyszínekhez és a társasági élet terepeihez való szélesebb hozzáférés, illetve a nyomtatott termékek, újságok, folyóiratok, regények robbanásszerű számbeli növekedését jelenti. A pozitív felívelési szakaszt a 19. század végére elcsökevényesedés követi, a nyilvánosság elveszíti kritikai funkcióját és feloldódik a mindent átható fogyasztói tömegkultúrában.

A német társadalomtudós műve mind a mai napig a nyilvánosság történetével foglalkozó munkák, történeti, szociológiai, kommunikáció- és médiaelméleti kurzusok alapvető irodalma. A monográfia eredeti megjelenése óta eltelt közel fél évszázadban a habermasi nyilvánosságmodellel foglalkozó, az arra reflektáló társadalomtudományos dolgozatok száma mára könyvtárnyi terjedelművé bővült. A kritikák fényében élénk és szerteágazó vita tárul a kutató elé, amely új szempontokat ad egy komplex és koherens európai nyilvánosságtörténet felvázolásához.

A Habermas-modellt bírálók között szociológusokat, politológusokat, filozófusokat és – az utóbbi évtizedekben egyre nagyobb számban – történészeket találunk. A történészek szakmai érdeklődésének több oka van, amelyek részben a

⁶ Lásd ehhez például: NATHANS, 1990. 620–644.; MAH, 2000. 153–182.

⁷ HABERMAS, 1962.

⁸ A könyv kapcsán kirobbant számtalan vitát a fordítások megjelenése előtt az a tény is táplálta, hogy a francia és angolszász olvasók jelentős része, akik a német eredetivel próbálkoztak, félreértették a szöveget. A magyar kiadás: HABERMAS, 1971.; a francia kiadás: HABERMAS, 1978.; az angol kiadás: HABERMAS, 1989.

⁹ Habermas nyilvánosság fogalmának értelmezéséhez segít: CALHOUN, 1992. 1–48. A további történelmi elemzésben, feldolgozásban kiváló támpont lehet: GOODMAN, 1992. 31.; JACOB, 1994.

historiográfiában jelentkező fejleményekkel magyarázhatóak. Az 1960-as években fellépő úgynevezett új kultúrtörténeti irányzat, s azon belül is az angol irodalomban *linguistic turn*ként emlegetett fordulat a történészek érdeklődését a nyelvvel, a kommunikációval kapcsolatos kérdésekre irányította. A *literary criticism*, az irodalmi kritika hatására felismerték a nyelv, a narratív struktúrák történelmi realitást befolyásoló, aktív szerepét. Ez a felismerés eredményezte azt, hogy olyan, korábban elhanyagolt területekre is kiterjedt a történelmi kutatás, mint a retorika, a propaganda és a nyilvánosság működése. Szintén inspirálta a történészek társadalmi kommunikációval kapcsolatos érdeklődését a francia forradalom értelmezésében bekövetkezett alapvető változás a bicentenáriumi időszakában. A korábban meghatározó, marxista, egyértelműen osztályszempontú, a társadalmi osztályok érdekellentétét középpontba állító elemzéssel szemben az újabb felfogás a politikai kultúra és ezen belül is a propaganda, a politikai nyelv és szimbolikus üzenetek vizsgálatára helyezi a hangsúlyt.

A Habermas-modell

A polgári nyilvánosság kialakulásának hátterében két jól azonosítható folyamat húzódik – véli Habermas. Az egyik a modern nemzetállam megszületése a késő középkortól kezdve, amellyel párhuzamosan a társadalom elkülönült az államtól. A modern, jól szervezett, központosított és a középkorhoz képest jóval erősebb állam a hatalom és az erőszak monopóliumának birtokosa, uralja a nyilvános teret, míg a társadalom az egyéni érdekérvényesítés és cselekvési szabadság terepeként jelenik meg. A *privát* és a *publikus* szétválása nem újdonság, a német társadalomtudós a modern nyilvánosság előképének tekinti az antik, a görög városállamokban megfigyelhető mintát.

A „nyilvános” és „nyilvánosság” kifejezéseket az európai társadalmakban sokan és sokféleképpen értelmezték, párhuzamos meghatározások éltek egymás mellett. A legáltalánosabban elterjedt felfogás szerint a nyilvánosság terület: a magánterülettel szemben a közterületet jelenti. A görög városállamokban – és itt szigorúan csak a városi társadalom polgárjoggal rendelkező tagjairól beszélhetünk – élesen elkülönült egymástól a magánszféra és a közélet. A közélet terepe ugyan elsősorban az *agora* (piactér), de a közös tevékenység mégsem helyhez kötött: „A közélet, a biosz politikus, a piactéren, az agorán játszódik le, de semmiképpen sincs lokálisan rögzítve: a nyilvánosság éppúgy létrejön a beszélgetésben (*lexisz*), amely a bíraskodás és tanácskozás alakját is öltheti, mint a közös cselekvésben (*praxisz*), legyen ez akár hadviselés, akár hadijáték.”¹⁰ A görögök értelmezésében a nyilvánosság emlékeztet a fogalom modern polgári használatára. A polgárok egyenlő felekként érintkeznek, a nyilvánosság lehetőséget ad a kiemelkedésre, és a közösséget érintő kérdések mindenki számára megismerhetőekké válnak.

Habermas történelmi modelljében az európai nyilvánosság fejlődésének következő állomása az úgynevezett *reprezentatív nyilvánosság* létrejötte, amely a középkori feudális társadalmakban alakult ki, de tökéletes formáját az abszolutista államban

¹⁰ HABERMAS, 1971. 11.

érte el. Legfontosabb jellemzője, hogy a magánszféra és a nyilvánosság nem különülnek el élesen egymástól.¹¹ A feudális szerkezetben a hatalom a földtulajdonra épül, amely mind a magán-, mind pedig a közjog alapja. A reprezentatív nyilvánosság nem társadalmi kategória, hanem státusz-ismertetőjel, melynek funkciója, hogy terepet biztosítson a privilegizált társadalmi csoportok, de mindenekelőtt az uralkodó számára, azért, hogy hatalmát demonstrálhassa alattvalói előtt. Ezt a célt szolgálták a hatalmas, erőt sugárzó királyi paloták és a fényes udvari ünnepek. A katolikus egyházi rituálék szintén a hívek előtti reprezentációnak tekinthetők. „*Ameddig a fejedelem és az országos rendek »alkotják« az országot, ahelyett, hogy csak képviselnék, addig bizonyos értelemben reprezentálhatnak; nem a népért, hanem a nép »előtt« reprezentálják uralmukat.*”¹²

A reprezentatív nyilvánosság működésének kitűnő példája Peter Burke elemzése, aki azt vizsgálja, hogyan „készült” a Napkirály, XIV. Lajos nyilvános imázsa, vagy másképpen, hogyan észlelte és látta őt a kollektív tudat.¹³ Az uralkodó, aki előszeretettel hirdette, hogy országában sosem nyugszik le a Nap, kitüntetett figyelmet szentelt a – mai kifejezéssel élve – professzionális PR-tevékenységnek. Miniszterei segítségével a kor legkitűnőbb íróit, képzőművészeit, zenészeit gyűjtötte maga köré, akik rendszeres találkozókön vitatták meg, hogyan jelenítsék meg az uralkodót a soron következő publikus fellépésen. Bronzban, kőben, viaszban, festőtávasznon fizikailag, színdarabokban, versekben, krónikákban, balett- és operaelőadásokon metaforikus alakját tudatos stratégiák mentén, precízen meghatározott szempontok szerint építették fel. A fényes, pompázatos, erőt és hatalmat sugárzó barokk figura egybeforrt legfőbb művével, a versailles-i komplexummal, és megfellebbezhetetlen üzenetet közvetített a külvilág felé: XIV. Lajos a leghatalmasabb európai uralkodó.

A reprezentatív, egyirányú kommunikáció, amikor a befogadó, azaz az alattvaló passzív, illetve csak a rá osztott szerepnek megfelelően cselekedhet, jellemző az *ancien régime* világára, sőt, azt mondhatjuk, hogy néhány kivételes helyzettől eltekintve a nyilvános kommunikáció tekintélyelvű volt. A kora újkorban a reprezentatív nyilvánosság gyakori példája a nyilvános kivégzés, amely a hatalom tudatosan alkalmazott rendfenntartó eszközének számított. Amint ezt a német történész, Richard von Dülmen kitűnő monográfiájából tudjuk, a kivégzések nagy tömeget vonzottak, pontosan megtervezett menetrend szerint történtek, és nagyon látványosak voltak.¹⁴ Ezért alkalmasaknak bizonyultak arra, hogy a hatalom birtokosai érzékletesen demonstrálják, milyen játékszabályokat kell betartaniuk az alattvalóknak, s milyen következményekkel jár a normaszegő viselkedés.

A felvilágosodást megelőző korokban a kegyetlenség a hatalom, a privilegizált csoportok tudatosan alkalmazott, rendfenntartó eszközeül szolgált. Legismertebb, s számunkra talán legsokkolóbb példája a rettenet színpadra állítása, a nyilvános

¹¹ Ez így, általánosítva tévedés, számos olyan városi jogrendszer ismerünk, amely kimondja, hogy a ház védett terület, amely egyben a tulajdonos személyének védelmét is jelenti. A privát szféra határa a küszöb, ennek tiszteletben tartása a békés együttélés feltétele. Lásd például a budai jogrendszeréről Gönczi Katalin tanulmányát. GÖNCZI, 2014.

¹² HABERMAS, 1971. 17–18.

¹³ BURKE, 1992.

¹⁴ DÜLMEN, 1985.

fenyítés intézménye, amikor a bűn megtorlása, a bűnös testének megkínzása vagy kivégzése nagy nyilvánosság előtt történő látványosság. A szégyenkaloda, a megvesszőzés, a különféle megbélyegzések, csonkítások, a kiközösítés, száműzetés, s a lefejezés, akasztás, megégetés, élve eltemetés, vízbe fojtás, karóba húzás, kerékbe törés, felnegyelés, olajban főzés – hogy csak a legismertebb és leggyakoribb büntetési módokat említsem, a középkorban és a kora újkor századaiban kulturális rítusok, s egyszerre alkották a társadalom működésének és a társadalmi kommunikációnak hétköznapi mechanizmusát. Azaz alkalmazásuk, annak ellenére, hogy az ilyesfajta nyilvános megtorlások grandiózus eseményeknek számítottak, gyakoriságuknál fogva mégsem jelentettek különleges alkalmakat. A kínhalál látványa a mindennapi élet kitüntetett, de megszokott része volt.¹⁵

A kora újkori fenyítések, a halálos ítéletek végrehajtásának legfőbb jellegzetessége a láthatóság. Az ítélet, sőt már az eljárás is megbélyegezte a bűnöst, azaz fizikailag megkülönböztette a tisztességes emberektől, s magát a büntetés végrehajtását is nagy publikum előtt zajló, rituális ünnepséggé emelte. A bírósági eljárás csúcspontját az ítélet kihirdetése és végrehajtása jelentette, amely a nyilvánosság előtt és pontosan meghatározott forgatókönyv szerint zajlott. Az ítélet végrehajtása előírt menetrendet követő rituálé, látványos kollektív játék, amelyben a hatalmat képviselő bíróság, a törvény nevében eljáró hóhér, az elítélt, a bűnös lelki üdvéért imádkozó pap, s a bámuló nézősereg egyaránt az előadás résztvevője és alakítója. A nyilvánosság, a közönség bevonása a történetekbe meghatározó, máskülönben az egész szertartás értelmetlen, hiszen éppen az egyik legfontosabb funkcióját, az elrettentést, a privilegizált felső rétegek hatalmának demonstrálását nem töltheti be. A kivégzés tehát, habermasi kategóriával élve, a reprezentatív nyilvánosság egyik alapvető és jellemző megnyilvánulása.

A nyilvános büntetés, bármely halálnemben hajtották is végre, valóságos népünnepélynek számított. A legkarizmatikusabb 18. századi angol bűnöző, Jack Sheppard kivégzését – szemtanúk visszaemlékezései szerint – kétszázezer ember nézte végig.¹⁶ A bűn súlyossága vagy a bűnös kiemelt társadalmi helyzete fokozta a látványosságot, nagyszabásúvá emelte az eseményt. Jól példázza ezt a XV. Lajos ellen merényletet megkísérlő Damiens Párizsban, 1757-ben végrehajtott törvényesített lemészárlása, és a hazaárulásért, csalásért, paráználkodásért halálra ítélt zsidó származású pénzember, Süss Oppenheimer nyilvános akasztása Stuttgartban, 1738-ban.¹⁷

¹⁵ Lásd ehhez még: FOUCAULT, 1975. 7–96.

¹⁶ GATRELL, 1996. 145.

¹⁷ Michel Foucault a börtön történetéről szóló monográfiájában – egy szemtanú rendőrtiszt és a *Gazette d'Amsterdam* alapján – részletesen felidézti Damiens borzalmas kálváriáját. „Húsát a hóhér izzó fogóval megcsipdeste, a seibe tüzes folyadékot öntött, ezután karjait és lábait egy-egy lóhoz kötötte. A lovak többszöri nekirugaszkodás után sem tudták szétépíteni az erős testet, ezért a végtagokat késsel kellett levágni. Ezután a hóhér megragadta a törzset és a máglyára hajította, ahol a lábakkal és karokkal együtt órákon keresztül tüzelték, míg végül teljes egészében hamuvá porlaát.” FOUCAULT, 1975. 9–12. A Joseph Süss Oppenheimeren végrehajtott halálos ítélet, bár kevésbé véres, mégis nagyszabású színháték volt. A nézőket gúnyverseket tartalmazó s az elítéltet ábrázoló röplapok készítették fel az alkalomra. Amikor eljött a végrehajtás ideje, Oppenheimert megkötözve végigszekerezették a városon. A vésztohelyen a nyakába vetették a kötelet, egy külön erre a célra készített kalickába zárták, amelyet sajátos vasszerkezetre erősítve a bitófa fölé húztak. A helyszínt több századnyi katonaság biztosította, a nagyszámú közönség tribünökről, páholyokból, sőt a környező fákra felkapaszkodva figyelte az eseményt. Oppenheimer ráadásul semmiféle megbánásnak sem adta tanújelét, a megtérítésével

Természetesen jócskán akadnak magyar példák, a pallosjoggal bíró városok, a vármegyék, sőt földesurak is hoztak halálos ítéleteket, amelyeket a látványosságra összegyűlt sokaság előtt hajtottak végre. Gondoljunk csak az egyik legközismertebb és egyben legborzasztóbb nyilvános halálra, a parasztháborút vezető Dózsa György esetére, akit tüzes vassal megkoronáztak, majd arra kötelezték saját katonáit, hogy vezérüket élve, meztelenül, a fogaikkal tépjék szét. Szintén a kollektív nemzeti emlékezet sarkalatos epizódja az egri vár ostroma. A krónikás Tinódi Lantos Sebestyén feljegyezte, hogyan végezték ki a vár piacán az áruló Hegedűs István hadnagyot.¹⁸ 1728 júliusában az elhíresült szegedi boszorkányper ítéletei folyamánaként tizenkét máglya emésztette el a megvádolt, bűnösöknek kikiáltott szerencsétlenek testét. A városban eluralkodott hisztérikus hangulatban különösen sok bámészkodó tódult az autodafé színhelyére.¹⁹ S hogy egy kevésbé ismert epizódot idézzünk a bűnmegtorlás fekete évkönyvéből: 1746-ban Debrecen város magisztrátusa drákói szigorral csapott le Tóth János Felvidékről elszegődött kocsis szolgálóra, akit szodómián értek. A férfit rajtakapták, amint „vederre felállván egy kancza lóval fertelmeskedett”. Azon nyomban a tanács színe elé kísérték, s amint a hóhér hathatós „rábeszélésére” a kocsis megvallotta tettét, a bírák a legszigorúbb büntetést rótták ki rá: lefejezték, testét a lóval együtt elégették, majd a hamut szétszórták.²⁰

Az efféle látványos ceremóniák, amelyek a 18. század első felében még megszokott és elfogadott, de nagy horderejű eseményeknek számítottak, néhány évtized alatt, nagyon gyorsan kikoptak a büntetés-végrehajtásból. II. József uralkodása idején merült fel a nyilvános halálbüntetés eltörlésének gondolata, sőt, a császár életében fel is hagytak a gyakorlattal. A halála után azonban visszaállították, s csak a reformkorban, az 1830–1840-es években tűntek el végérvényesen a városokból a véres színjátékok. S hasonlóan, a hatóságok lemondtak a bűnös testen vett fájdalmas és nyomot hagyó elégtételről. A felvilágosult gondolkodók úgy vélték, hogy az erőszak színpadra állítása valójában a szándékkal ellentétes hatást ér el. Nem eltérít a bűn elkövetésétől, hanem, éppen ellenkezőleg, kegyetlenséghez és durvasághoz szoktatja a tömeget – az érvelés megegyezik azoknak a szakembereknek az okfejtésével, akik a modern vizuális médiában bemutatott agresszivitást kárhoztatják. A felvilágosodás hívei a nyilvános kivégzések haszontalansága mellett kardoskodtak azt hangoztatva, hogy a bűnös megsemmisítése nem teheti semmissé az elkövetett bűnt.²¹ A kritikusok a rituális gyilkosságokban ezután pusztán szórakoztatási eszközt láttak, azaz szabályozott, de öncélú kegyetlenkedést.

A reprezentáció eme szélsőséges példája, a nagy nyilvánosság előtt végrehajtott ritualizált bosszú mégsem tűnt el teljes egészében a modern büntetőgyakorlatból. A Ceaușescu házaspár vagy az iraki ex-diktátor, Szaddám Huszein kivégzésének képsorai bejárták a világsajtót. S bár olyasfajta tobzódó-örjögő ceremóniára, mint például Joseph Süß Oppenheimer felakasztása, a televízió vagy a számítógép

próbálkozó protestáns lelkészeket kigúnyolta, az akasztófa alatt pedig szembeszállt a hóhérrel. Az ítélet végrehajtását lakomázással ünnepelte a közönség. Lásd erről például: STERN, 1929.; EMBERGER–RIES, 2006. 29–56. Emellett az ismert fiktív feldolgozást: FEUCHTWANGER, 1925.

¹⁸ Hivatkozva: BÁNLAKY, 2001.

¹⁹ TÓTH, 2005.

²⁰ M. ANTALÓCZY, 2001. 133.

²¹ BECCARIA, 1764. 87.

képernyője előtt nem kerülhetett sor, a hatásmechanizmusok, amelyeket ezek az események előidéztek, mégis kísértetiesen emlékeztetnek a néhány évszázaddal ezelőtti kivégzésekre. A nyilvános büntetésen túlmenően is igaz, hogy, ugyan Habermas a kora újkori világhoz kapcsolja a nyilvánosságnak ezt a változatát, valószínűleg számos példát tudunk hozni a későbbi századokból, sőt a jelen korszakból is. A diktatúrák, autokrata politikai rendszerek ünnepei, pártnapjai, felvonulásai, a személyi kultusz és általában a politikai propaganda különféle megnyilvánulásai feltétlenül reprezentatív aktusoknak tekinthetők.

Amint erre Habermas felhívja a figyelmet, a reprezentáció elterjedése, mint a nyilvános élet alapvető formája, a kora újkortól erősödő, stabilizálódó államhoz köthető. Azokat a politikai funkciókat, amelyeket korábban a nemesek, városok vagy egyházi intézmények gyakoroltak, fokozatosan átvette a szuverén állam; hatalma a korábbiakhoz képest határozottabban tetet öltött az alattvalókkal szemben. Az állami hatalom effajta konszolidációja legvilágosabban a 17–18. századi abszolutizmusban látható, ahol a hatalom szimbolikus kifejezését szolgálják a Habermas által is említett pompázatos udvari ceremóniák, rítusok, állami ünnepek. Az udvari fényűzés az uralkodó és az alattvaló közötti áthághatatlan távolságra irányította a figyelmet, és az előbbi a nyilvános hatalom kizárólagos birtokosaként, megtestesítőjeként jelenítette meg. Amint az udvari ceremóniák céltalanok lettek volna a figyelő, bámuló közönség nélkül, úgy az abszolút uralkodó nyilvános hatalma is feltételezte a királynak alárendelt alattvalók *privát* testületét. Abban a folyamatban, melynek során az állam a szuverén hatalom helyszínévé vált, az abszolutizmus megteremtett, vagy pontosabban azt mondhatnánk, előidézett egy olyan helyzetet, amelyben létrejött az államtól elkülönülő társadalom magánvilága. Ebben a társadalmi magánszférában kezdett kibontakozni a későbbi civil társadalom, ami a polgári nyilvánosság alapja.²²

Habermas szerint a politikai kommunikáció mellett a merkantilista állam gazdasági szerkezetében szintén alapvető változásokat figyelhetünk meg: az állami költségvetés fokozatosan elkülönül az uralkodó magánvagyonától. A bürokrácia és a hadsereg válnak a nyilvános hatalom központi intézményeivé, míg a királyi udvar csupán reprezentatív funkciókat lát el. A merkantilista állam mindenekelőtt adóállam: a pénzügy az állami adminisztráció kitüntetett területe. Éppen emiatt próbál az állam felügyeletet gyakorolni a piac felett, amelynek szereplői az államtól független magánszemélyek, akik egyben nyilvánosan releváns ügyek képviselői (hiszen a piacgazdaságban való részvételük túlmutat a magánháztartás érdekein). Mind az állam, mind pedig a piaci tevékenységet folytató polgárság nyilvános funkciókat tölt be, s ez az átfedés lesz a „kritikai zóna”, azaz a nyilvánosság alapja. *„Olyan mértékben, ahogyan a kapitalista termelés felülkerekedik, összezsugorodik az önellátás és nő a helyi piacoknak a területi és nemzeti piacoktól való függése, úgy hogy a lakosság, főleg a városi lakosság széles rétegeit mint fogyasztókat napi egzisztenciájukban érintik a merkantilista politika intézkedései. Nem a híres ruhaíseleti szabályok miatt, hanem ármegállapítások és adók, egyáltalán a közhatalomnak a magángazdálkodásba való beavatkozásai miatt alakul ki egy kritikai szféra: a gabonaínség idején rendeletileg megtiltják péntek este a kenyérfogyasztást. Mivel egyrészt az állammal szembekerült társadalom világosan elkülöníti*

²² HABERMAS, 1971. 49–65.

*a közhatalomtól a magánterületet, másrészt azonban az élet újratermelését a magánháztartás korlátain túl közérdekű üggyé teszi, a közigazgatással való folytonos érintkezés zónája abban az értelemben is »kritikairvára« válik, hogy az okoskodó közönség kritikáját idézi elő.*²³

Az állam és társadalom elkülönülésének politikai folyamata mellett a polgári nyilvánosság kialakulásának háttérében Habermasnál a korai kapitalizmus kibontakozása áll. A modern nyilvánosság a feudális struktúrába ágyazott, de gazdasági-termelői tevékenységének következtében mégis a kritikai szféra társadalmi bázisát jelentő polgárság fejlődésével veszi kezdetét. A távolsági kereskedelem létrejöttével szükségessé válik a rendszeres és pontos üzleti információ; először magánlevelekben, majd levélújságokon keresztül jutnak a kereskedők a legszükségesebb árakra és az áruutánpótlásra vonatkozó hírekhez. Habermas a sajtó közvetlen előzményének tekinti az államtól függetlenül működő kereskedelmi kommunikációs hálózatot.

Ahogy a kapitalizálódó gazdaságban a piac egyre inkább helyettesítette a háztartást, és fokozatosan átvette annak termelő funkcióit – állítja Habermas – a család és maga a háztartás is átalakult. A 18. századtól a család újfajta, érzelmi kötelékre, intimitásra épülő egységet jelent, s így új jelentést nyer. A klasszikus arisztoteliánus felfogás, mely szerint a család szükségyszerű egység, elsődlegesen a biológiai reprodukció és az alapvető szükségleti cikkek előállításának kerete, veszít jelentőségéből. A kiscsaládtól a piac átveszi a termelői, az abszolutista állam pedig az adminisztratív és jogi funkciókat. Másképpen fogalmazva a család privatizálódik, és egyben nagyobb fokú autonómiát nyer az állammal szemben; megszületik a bensőségességre, szeretetre épülő polgári családmódel.

A polgári család elhatárolja magát a közszférától, azt is mondhatnánk, hogy egyéni szinten újra bekövetkezik a társadalom és az állam szétválása. Megvédi tagjait a külvilág támadásaitól, a politikai és társadalmi kapcsolatok alapjául szolgáló hatalommal, függőséggel és érdekekkel szemben a meghatározó érték a házastársak közötti kölcsönös megbecsülés és partnerség. A férj és feleség közötti kötelék nem csupán gazdasági, hanem sokkal hangsúlyosabban érzelmi, mely szenvedély gyümölcsei a gyermekek.

A polgári család fenti leírása korántsem állja meg a helyét a legújabb családtörténeti kutatások fényében. Ezek szerint a „polgári otthonosság” sokkal inkább imázsteremtő, retorikai fogás, mintsem valódi portré. Úgy tűnik, hogy a többi társadalmi réteghez hasonlóan a polgári családfők is jelentősen gyarapították a despotikus férjek-atyák számát. Habermas maga is felismeri, hogy a polgári család ideális meghatározása konstrukció, mégsem vonja le a megfelelő következtetéseket.²⁴ Elutasítja, hogy a polgári család otthon ideológiáját merő fikcióként kezelje, s még csak nem is mérlegeli, vajon a 18–19. századi regényirodalomban lépten-nyomon tetten érhető képmutatás, a valóságot jótékonyan elfedő lözungok mennyiben ássák alá a kiscsalád integritására épülő polgári nyilvánosság modelljét. Amellett érvel, hogy a polgári értékek képviselője megteremtette az áttekinthető, titokzatoskodástól mentes nyilvánosság erkölcsi alapjait, amely aláássa az *ancien régime* társadalmi-politikai viszonyainak legitimitását, hiszen ezek a viszonyok alapvetően hierarchikus, aszimmetrikus kapcsolatokra épültek. A polgári család bensőséges ethosza a

²³ HABERMAS, 1971. 41.

²⁴ HABERMAS, 1971. 73.

18. századi irodalom, irodalmi folyóiratok és szentimentális regények közvetítésével a szélesebb közönséghez is eljut – véli Habermas.

Mindezek folyományaként tehát létrejött és egyre nagyobb jelentőségre tett szert a polgári nyilvánosság, melynek elsődleges funkciója az állammal szemben megfogalmazott kritika. A bírálatot kifejtő, okoskodó közönség tagjai nyilvános funkciót betöltő magánszemélyek, sőt, privát tapasztalatuk lesz racionális kritikai érvelésük alapja. A nyilvánosság ebben a felfogásban egy, a polgárság társadalmi-politikai érvényesülése következtében megszülető vitafórum, amelyben a magánszemélynek lehetősége nyílik arra, hogy a kormányzat politikai döntéseiről véleményt mondjon: *„a közönséggé egyesült magánszemélyek itt kezdték legitimációra kényszeríteni a közhatalmat a közvélemény előtt. A publikum közönséggé, a subjectum szubjektummá, a felsőbbség címzettje pedig szerződő féllé fejlődik.”*²⁵

A nyilvános politikai okoskodást, azaz a modern politikai nyilvánosságot megelőzi a kritikának egy nem-politikai fóruma, az *irodalmi nyilvánosság*, ahol a résztvevők kultúráról, művészetéről, irodalomról vitatkoznak egymással. Az irodalmi nyilvánosság legfontosabb intézményei a színházak, a múzeumok, az olvasótársaságok, a kávéházak és a szalonok. Az irodalmi társas fórumok előkészítették a terepet a modern (politikai) nyilvánosság számára – állítja Habermas. A modern nyilvánosság az *egyenlő hozzáférés liberális elvén* nyugszik: a társadalom minden tagja számára biztosított a vitában való részvétel, azaz senki sincs abból kizárva. A német társadalomtudós tehát a polgári kiscsalád értékrendjéből vezeti le a polgári nyilvánosság nyitottságon és egyenlőségen nyugvó alappilléreit, ugyanakkor nem néz szembe egy nyilvánvaló ellentmondással. A polgári család viszonylagos függetlenségét éppen vagyoni biztonságának köszönhetette, a vagyontalanok a polgári idillből – lévén az autonómiájuk alapjául szolgáló anyagi javakkal nem rendelkeztek – eleve nem részesülhettek. Mindebből logikusan következik, hogy a polgári nyilvánosság egyetemes értékeiből kimaradtak mindazok, akiknek sem elegendő pénzük, sem kellő műveltségük nem volt a részvételhez.²⁶

Habermas konkrét esetekben is megvizsgálja a társadalmi kommunikáció létrejöttének körülményeit. Az angol fejlődést tekinti a polgári nyilvánosság ideáltípusának, ahol a forradalmat követően a 18. század elején kialakult a közbeszéd modern formája. A nyitott politikai közélet biztosítéka a parlamentté átalakuló rendi gyűlés. A korai fejlődés legfőbb okait abban látja, hogy Angliában a liberális elveken működő kapitalizmus tulajdonosi státuszt biztosít az egyén számára. A társadalmi különbségek polgár és nemes között lényegesen jelentéktelenebbek, mint a kontinensen. Nincs osztályellentét az egymásban feloldódó csoportok között: a nemesi származásúak polgári tevékenységeket űznek, míg a polgárság képviselői földbirtokot szereznek. A két társadalmi réteg közti feszültség inkább gazdasági természetű: a kereskedelmi és pénztőke, továbbá az ipari és manufaktúratőke restriktív és expanzív érdekei között áll fenn. A 18. század folyamán a politikai viták nyitottabbakká válnak, s a sajtón keresztül egyre több részlet eljuthat az újságolvasó közönséghez. Ebben döntő szerepe van az előzetes cenzúra eltörlésének (1695). A sajtó – az ellenzék és a kormány számára egyaránt – fórumot biztosít a különböző

²⁵ HABERMAS, 1971. 42.

²⁶ Lásd ehhez James van Horn Melton alapos Habermas-elemzését: MELTON, 2001. 1–15.

nézetek kifejtésére. A kávéházak, kocsmák az ekkor már politikailag is okoskodó közönség találkahelyei, a folyamatos vita helyszínei. A 18. század végére a közvélemény az a legfőbb hatalom, amely, legalábbis a politikai retorika szintjén, minden politikai döntéshozó számára mértékül szolgál. Jól tükrözi ezt Charles James Fox 1792-es alsóházi beszéde, amikor a *public opinion*re való hivatkozás először fordul elő az angol parlament történetében. „Feltétlenül helyes és körültekintő dolog meghallgatni a közvéleményt. [...] Ha a közvélemény történetesen nem egyeznék meg az enyémmel, ha ráirányítóan figyelmüket a veszélyre, nem látnák azt ugyanabban a megvilágításban, mint én, vagy úgy vélnék, hogy az általam javasolttal szemben egy másik orvosságot kell előnyben részesíteni, akkor úgy gondolnám, hogy királyomnak, hazámnak, saját becsületemnek tartoznék azzal, hogy visszavonuljak, hogy végrehajthassák a tervet, melyet jobbnak tartanak, a megfelelő eszköz segítségével, vagyis egy olyan ember révén, aki egyetért velük. [...] Egy valami azonban a lehető legvilágosabb, hogy lehetővé kell tennem a közönség számára a vélemény kialakítását.”²⁷

Az angolhoz képest, amely a 17. század végén, a 18. század elején kezd kibontakozni, Habermas későbbi időpontra, a 18. század közepére datálja a kontinentális változatok, így a francia és a német nyilvánosság genezisét, ugyanakkor hangsúlyozza annak fejletlenségét és elmaradottságát az angol „ideáltípushoz” képest. A német társadalomtudós szerint az *Enciklopédia* kiadásához (1751–1772) köthető a franciaországi társadalmi párbeszéd megjelenése, ugyanakkor nincs magas szintű politikai újságírás, és 1614 óta nincs rendi gyűlés, amely a politikai közélet liberalizálódását előidézhetné. A polgárság gyenge és elszigetelt, nincs befolyása a politikai döntésekre, mert nincsenek képviselői a központi hatalomtól viszonylag független parlamentekben. A polgárság túlságosan beágyazódott, túlságosan integráns része a rendi államszerkezetnek ahhoz, hogy önálló kritikai véleménnyel léphessen fel.

A szigorú cenzúra miatt nem jöhet létre az angolhoz hasonló politikai nyilvánosság, hanem csak az ennek mintegy „előszobájaként” működő irodalmi nyilvánosság alakul ki, amelynek központi funkciója még nem a politikai döntések bírálata, csak egyfajta ön-felvilágosítás és önművelés. Az irodalmi nyilvánosságban megfogalmazott szépirodalmi, filozófiai és művészeti kritika a közönség államtól és egyháztól független véleményalkotását jelzi. Ez együtt jár azzal a gazdasági folyamattal, amelynek során a kultúra fokozatosan áruvá válik, s így mindenki számára egyaránt hozzáférhető lesz. Az egyetemes hozzáférés lehetősége kiterjeszti a nyilvánosság fogalmát; nemcsak a tulajdonosi réteg, hanem minden írástudó a kritikai zóna potenciális résztvevője. „Amihez Angliában több mint száz évig tartó folyamatos fejlődés volt szükséges, azt a forradalom Franciaországban egy csapásra megteremti, természetesen nem olyan tartósan; létrejönnek a politikailag okoskodó közönség számára az addig hiányzó intézmények.”²⁸ 1789-ben egyik napról a másikra megalakulnak a politikai klubok, a sajtótermékek száma robbanásszerűen megnő, és hangvételük kritikussá válik; a pamfletirodalom élénken reagál a napi politikai eseményekre. Habermas felfogásában a forradalom megnyitja a lehetőséget a szabad és kritikus véleménynyilvánítás előtt.

²⁷ HABERMAS, 1971. 97–98.

²⁸ HABERMAS, 1971. 103–104.

A nyilvánosságmodell történeti korrekciói

A Habermas-modellt a mű 1962-es megjelenése óta, de különösen az elmúlt húsz évben élesen bírálták a társadalomtudósok. Legfontosabb kifogásuk, hogy Habermas túlságosan gazdasági alapokra épít, és nem veszi figyelembe a társadalmi kommunikációt befolyásoló egyéb tényezőket, például a vallási és a tudományos vitákat. A 19. századi közép- és kelet-európai nyilvánosságokat vizsgálva ezt kiegészíthetjük azzal a megjegyzéssel, hogy a régióban a *nemzettudat* megjelenése lényeges nyilvánosságformáló erő volt, amivel a német szociológus szintén nem foglalkozik. Az elméletet kritizáló történészek úgy vélik, hogy Habermas nagy súlyt fektet a polgárság kommunikációs-szervező szerepére, míg – indokolatlanul – lemond a plebejus (második) nyilvánosság történetének feldolgozásáról. A nyilvánosságot így egydimenziós szerkezetben írja le ahelyett, hogy plurális struktúrában gondolkodva egymás mellett működő, egymással versengő nyilvánosságokról beszélné. Végül idealizálja az egyenlő hozzáférés elvét, és nem veszi tudomásul, hogy bizonyos társadalmi csoportok, például a nők hosszú időn keresztül, a szegények pedig minden társadalomban hátrányt szenvedtek, vagy teljesen kiszorultak a társadalmi kommunikációból.

A történeti kritikák jórészt revizionista reflexiók: kitérítik a nyilvánosság történeti fogalmát, elvetik a gazdaságra és a polgárságra alapozott fejlődélméletet, s időben is kiterjesztik a modern nyilvánosság működésének határait. Ugyan a modellt bíráló történészek szinte egybehangzóan leszögezik, hogy ideáltipikusnak tekintik Habermas elméletét, mégis bírálják a német szociológust,²⁹ mondván, túlságosan mereven alkalmazza a marxista interpretációs keretet, s nem elég érzékeny az egyes történeti formációkra.

A Frankfurti Iskola képviselőjének gondolatmenetét például alapjaiban gyengíti, hogy az angol polgári nyilvánosság eredete nem a 18. századhoz köthető, ahogyan azt Habermas gondolja, hanem jóval korábbi. David Zaret angol vallástörténész abból indul ki, hogy a német társadalomtudós elszánt és következetes ragaszkodása a marxista felfogáshoz, pontosabban a kritikai elmélethez, azt eredményezte, hogy vizsgálódásaiban a nyilvánosság változását redukcionista módon, szinte kizárólagosan a gazdasági faktor elemzéséből vezeti le. Ugyanakkor más területek, a vallásról folytatott polémiák, a tudományos diskurzus létrejötte, a könyvnyomtatás elterjedése és ennek következménye kimaradtak a vizsgálódásból. Zaret szerint már az angol polgári forradalom idején létrejött egy széles körű társadalmi párbeszéd, amely elsősorban a vallással kapcsolatos, markánsan eltérő vélemények mentén szerveződött.

A nyilvánosság társadalmi magja nem csupán a parlamenti politikai elit, de a kocsmákban és kávéházakban gyülekező-vitázó köznép is. A modern nyilvánosság akkor születik meg Angliában, amikor évente több millió [sic] politikai pamflet kerül az utcára, az alattvalók petíciókat és ellen-petíciókat fogalmaznak az uralgó, II. Jakab sorsával kapcsolatban, és úgy érzik, nemcsak joguk, de kötelességük is a közügyekben való jártasság, az események folyamatos nyomon követése és megvitatása. A cenzúra eltörlésére nem azért került sor, mert a parlament a

²⁹ ZARET, 1992. 212–235.

sajtószabadság elkötelezett híve volt, hanem azért, mert a lelkes és a politika iránt hevesen érdeklődő közönséget ebben a felfokozott hangulatban lehetetlen volt megfosztani a közéleti információktól. Amint a jogi akadályok elhárultak, az angol könyvkiadás és sajtó minden elképzelést felülmúlóan fellendült. A parlamenten kívüli ellenzék mobilizálásának legfőbb eszközei a hírlapok, amelyeknek legismertebb képviselője, a *The Craftsman* (1726–1746) népszerűségének csúcán 10–12 ezres példányszámot is elért. A közönség szenvedélyes politikai érdeklődésről tett tanúbizonyságot, gyorsan hozzászólt ahhoz, hogy a nemzet politikai ügyeiben részt vegyen. A legizgalmasabb híradások a külpolitikáról, különösen a háborúról szóltak, s a gyarmatait határozottan növelő vagy az amerikai függetlenségi háborúban éppen elvesztő Brit Birodalom jócskán kivette a részét a 18. századi nemzetközi csatározásokból. „A háború minden más eseménynél jobban felpozícionálta a közvéleményt és élénkítette a politikai újságírás növekedését” – állítja a brit nyilvánosság történetét elemezve James van Horn Melton.³⁰

Mindebből következően módosításra szorul a nyilvánosság leszűkített felfogása, amely a racionális érvelésre épülő vitát tekinti az első lépésnek, a társadalmi diskurzus alapjának. Habermas elképzeléséhez képest sokkal szélesebb a tematikus skála, s a szóbeli összecsapások is sokfélék, melyek közül a racionális érvelésen alapuló csak az egyik lehetséges. Ráadásul a modern polgári nyilvánosság társadalmi bázisa már a kezdetekben sem csupán a polgárság. Az általános érdeklődésből a nemesség is jócskán kiveszi a részét. Éppen az angol polgári forradalom példája mutatja, hogy a társadalmi-politikai diskurzus formatív időszakában értelmetlen elitista megközelítést alkalmazni. Nyilvánosság helyett nyilvánosságokról kell beszélni, s indokolt elhagyni a polgári jelzőt is.

A vallás kérdéséről maguk a forradalmárok is eltérően vélekedtek, s ez automatikusan együtt járt azzal, hogy a közvélemény elé terjesztették a különböző álláspontokat. „A leveller érvelés a sajtó szabadságának védelmében nyilvánvaló módon a liberális nyilvánosság elvén alapul, hiszen minden hangot hallania kell a kormánynak, s ez csak akkor lehetséges, ha szabad a sajtó.”³¹ A hitről folyó polémia olyan racionális érvelési technikákat fejlesztett ki, mint amelyekről Habermas a 18. századi felvilágosodás elterjedése folyamataként beszél. Ráadásul a reformerek mindenkit felszólítottak a vitában való részvételre, és arra buzdítottak, hogy az egyén maga döntsön hitelvi kérdésekben, abban, milyen vallási magyarázatokat fogad el. Ez a felfogás a gyakorlatban is megtörte a vallási nézetek klerikális monopóliumát.

A vallási viták természetesen nem jelentettek automatikusan politikai vélemény szabadságot, de fejlesztették a kritikai gondolkodást, és létrehoztak az angol társadalomban egy olyan tömeget, amely mereven ellenállt a tekintélyelvű deklarációk feltétel nélküli elfogadásának. A forradalom alatt felnőtt egy főleg puritán családokból származó, Oxfordban vagy Cambridge-ben tanult elit értelmiségi csoport, melynek tagjai konzekvensen hirdették a természetes vallás elvét. Ennek alapvető követelménye volt, hogy a vallás semmit sem tartalmazhat, amit észérvek alapján ne lehetne megérteni. Az egyén nemcsak valamilyen kegyelmi állapotában, hanem természetből fogva képes arra, hogy megértse a vallás doktrínáit, a megértés

³⁰ MELTON, 2001. 30.

³¹ ZARET, 1992. 219.

képessége tehát nem privilégium, hanem adottság. Ez a szemlélet húzódott tehát az angol nyilvánosság kialakulásának hátterében – állítja David Zaret.³²

A vallás mellett a könyvnyomtatás elterjedése is kulcsszerepet töltött be a nyilvánosság fejlődésében. A történészek a nyomtatás feltalálását a kora újkori Európa kommunikációs forradalmának tekintik, mert a könyv kapcsolatot teremtett a különböző kultúrák között. Lucien Febvre és Henri-Jean Martin ma már klasszikusnak számító kultúrtörténeti monográfiája, az amerikai Elizabeth Eisenstein a nyomtatás feltalálását és elterjedését, ezek kulturális és társadalmi hatásait vizsgáló kutatásai, továbbá Roger Chartier és Robert Darnton olvasástörténeti dolgozatai nyomán a könyv történetének elemzése az új kultúrtörténeti iskola kitüntetett területe.³³

Angliában a tudományos szövegek tömeges megjelenítése lehetőséget adott arra, hogy a tartalmi eltérések és a tudományos eredmények összevetése aláassa a kizárólagos magyarázatok tekintélyét. Gutenberg találmányának köszönhetően a szövegek könnyebben hozzáférhetőekké váltak, a közölt ábrák, táblázatok és adatok pontosabbak és egységesebbek lettek. A tudományos diskurzust fellendítette a könyvnyomtatás; a tudomány pedig ösztönözte a modern nyilvánosság fejlődését. A kísérleti tudományok eredményeinek közzétételével fokozatosan elfogadottá vált a ráció primátusa a véleménnyel szemben. Sőt, a kortársak ezt a tudományos párbeszédet meghatározó elvet kiterjesztették a vallásra és a politikára is. Az ész nyilvános használata tehát egyre döntőbb szerephez jutott a vélemények kialakításában. *„Lord Shaftesbury művelt társasága mellett, [...] a londoni folyóiratok jelentik a 17. és 18. század fordulóján, illetve az új század elején annak a gondolkodás- és viselkedés-mintának, annak a manner-nek a legfontosabb fórumát, amelyet a művelt társalgás, a csiszoltság és végső soron az ízlés terminusaival lehet jellemezni. Ebben a beszéd-módban az ízlésbeli, erkölcsi, politikai és vallási kérdések együtt jelennek meg, a tárgyalási mód közössége köti össze őket: az ízléses és finom konverzáció igénye, amely egyszerre előfeltételezi az érzeket, a szívből jövő társas voltát és az értelem józanságát, ugyanakkor ezek kiművelésének és mérsékelt keretek közt tartásának is a legfőbb eszköze.”*³⁴

A vallás és a népszerű tudományos irodalom mellett a politikai radikalizmus formálta a nyilvánosságot. Az angol polgári forradalom idején került először a politika az „utcára”, amikor a kíváncsi közönség kávéházakban és kocsmákban vitatta meg az aktuális híreket. A 18. század elején az utcai politizálás visszaszorult, de a század közepén vívott háborúk kapcsán újra előtérbe került a „nemzeti érdek”, s ez arra ösztönözte az embereket, hogy fokozottabban tájékozódjanak a politikai kérdésekről. A korszakban kibontakozó sajtó és ezzel párhuzamosan a második nyilvánosság radikális pamfletirodalma lehetővé tette, hogy a politika ismét ki lépjen a Parlament zárt világából.³⁵

Talán érdemes felidézni, hogy az 1760-as években az angol társadalom középső és alsóbb rétegei sérelmezték a hétéves háború és az amerikai függetlenségi háború költségei miatt megemelt adókat. Ráadásul sokak úgy érezték, hogy a rájuk

³² ZARET, 1992. 224–227.

³³ FEBVRE–MARTIN, 1991.; DARNTON, 1992. 140–164. A könyvnyomtatás kultúrtörténeti jelentőségéről lásd még: EISENSTEIN, 1979.; EISENSTEIN, 1983.; CHARTIER, 1987.

³⁴ SZÉCSÉNYI, 2001.

³⁵ A radikális nyilvánossághoz lásd: PINCUS, 1995. 807–834.; ACHINSTEIN, 1994. 27–70., 238–246.; BARDLE, 2012.

rótt anyagi terhek nem állnak összhangban parlamenti képviselőjükkel. A nemzeti kiadásokból vállalt részesedésük fejében véleményüknek is hangot adhattak: magasabb arányú parlamenti képviselőt, választói reformot követeltek. Véleménycserére, nézeteik megvitatására bőven volt alkalom, hiszen a 18. század közepén az angol városokban gombamód szaporodtak a vitaklubok, a patrióta társaságok és egyéb olyan szervezetek, amelyeknek tagjai nem arisztokraták, nemesek vagy nagypolgárok, hanem kiskereskedők, iparosok és értelmiségiek voltak.

A parlamenten kívüli politizálás igényét tovább növelte John Wilkes alsóházi képviselő botrányos üldöztetése. Wilkes a kormánnyal szemben a hétéves háború folytatását követelte, és békekötés-ellenes véleményének hangot is adott a sajtóban. Wilkest és 48 támogatóját – főként könyvkiadókat és könyvvarusokat – a kormány letartóztatta. Mentelmi jogára hivatkozva azonban a bíróság hamarosan elrendelte a képviselő szabadon bocsátását. Wilkes nyilvánosan elítélte a kormány önkényességét és a sajtószabadság megsértését. A börtön elől végül Párizsba menekült, míg hazájában valóságos szabadsághósként ünnepelték. Amikor néhány évvel később visszatért Angliába, és újra indult a választáson, a kormány törvénytelen eszközökkel megakadályozta, hogy képviselő legyen, sőt, a Parlamentből is kizárták és újra börtönbe került. Wilkes szimbólumává vált mindazoknak, akik úgy érezték, hogy a fennálló parlamenti rendszer nem biztosítja érdekképviselőiket. Támogató klubok alakultak, a sajtóban közzétett levélkampányban és utcai demonstrációkon szimpatizánsai kiszabadítását követelték. A modern politikai kampány előfutárának tekinthetjük a wilkisták mozgalmát: kocsmákban ünnepelték Wilkes születésnapját, bögrékre, pipákra vették az arcképét.

A wilkista kultusz és a mozgalom több szempontból is hozzájárult a radikális politizálás kibontakozásához, a politika „második nyilvánosságának” megteremtéséhez. Először is a sajtó támogatásával Wilkes és táborá kiharcolta, hogy szakítsanak a korábbi gyakorlattal. 1771 előtt a parlamenti felszólalásokat és vitákat nem lehetett szó szerint idézni, de a mozgalom elérte, hogy a kormány eltörölje ezt a tilalmat. Emellett a wilkisták mobilizálták a közvéleményt, a korábbinál jóval szélesebb rétegek foglaltak állást politikai kérdésekben. Arra is rádöbbentették az embereket, hogy véleményüknek súlya van, mert hatással lehetnek a politikai döntésekre.³⁶

A Habermast bíráló társadalomtudósok a francia nyilvánosság kapcsán is számos kritikát fogalmaztak meg, ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy a modell még pontatlanságaival együtt is termékenyítőleg hatott. Sok, a kommunikáció, média, nyilvánosság történetét feldolgozó kutatót éppen Habermas tévedései sarkalltak a témában való elmélyülésre. Ennek köszönhetően mára a néhány évtizeddel ezelőtthez képest jóval alaposabb tudásunk van az *ancien régime* közönségéről, a kritikus gondolkodás kialakulásáról, a hivatalos és illegális nyilvánosság csatornáiról, a tiltott irodalomról.

A francia történetírásban mindig is kiemelt helyet foglalt el a forradalom történetének feldolgozása. A huszadik században, egészen pontosan a hetvenes évekig a forradalom kirobbanásának okát és az események magyarázatát uralta a marxista értelmezés. Eszerint a forradalom osztályharc eredménye; a gazdaságilag

³⁶ A radikalizmus a 19. században is az angol politikai nyilvánosság meghatározó vonulata. Lásd ehhez általában: McCALMAN, 1988.; BENCHIMOL, 2010.; Wilkesről: BENCHIMOL, 2010. 65–98.

mege erősödő polgárság, a harmadik rend, a régi rend utolsó évtizedeiben egyre határozottabban követelte a gazdasági súlyának megfelelő politikai részvételt. Ennek legfőbb akadálya a feudális struktúra, az abszolutista uralom és a nemesség voltak. A baloldali történészek a forradalom győzelmét a feudalizmus egyértelmű bukásának, a modern polgári kor kezdetének tekintették.³⁷

Az 1970-es évektől kezdve azonban egyre népszerűbbé vált a revizionista felfogás, és a bicentenárium (1989) alkalmából kiadott irodalom túlnyomó többsége már a revizionista iskola műhelyéből került ki. A teljesség igénye nélkül erről a szemléletről csak annyit: a marxistákkal szemben elveti a forradalom kitüntetett szerepét. Nem tekinti a régi (feudális) és az új (polgári) rendet elválasztó töréspontnak, hanem kontinuitást tételez fel a forradalmat megelőző és az azt követő politikai, társadalmi és gazdasági szerkezetben.³⁸

A francia nyilvánosság történetével foglalkozó szakemberek szemléletét is jelentősen befolyásolta a forradalom történetének revizionista újraértelmezése. A sajtótörténeti kutatások megerősítik a revizionista álláspontot, és eredményeit kivetítik a 18. századi francia nyilvánosságnak a politikai kultúrában betöltött szerepére. Az elemzések azt mutatják, hogy a forradalom előtti sajtó fejlettebb volt, és szélesebb közönséghez jutott el, mint ahogyan azt Habermas gondolta. A revizionisták folytonosságot látnak a régi rend utolsó három évtizede és a forradalom alatt megjelenő sajtó között, s úgy vélik, a német szociológus eltúlozza a sajtó robbanásszerű fejlődését. XVI. Lajos uralkodásának idején értelmetlen zsarnoki elnyomást emlegetni, értelmetlen felnagyítani a cenzúra jelentőségét.

Számos folyóirat, amely a politikai rendszerhez tartozott, legálisan jelent meg. A reprezentatív nyilvánosság elvei alapján a monarchia szócsöveként működő *Gazette de France* mellett több olyan kiadvány látott napvilágot, amelyek lehetővé tették, hogy a francia olvasók, vidékiek és párizsiak egyaránt, politikailag jól informált, kritikusan gondolkodó közönséggé váljanak. A nyilvános viták – Habermas vélekedésével ellentétben – már jóval 1789 előtt átpolitizálódtak, amint ezt az abszolutista uralmat támogató bértollnokok, és az azt élesen bíráló firkászok, a hivatalos irodalom berkein kívül rekedt írók bőséges pamflettermése is igazolja.³⁹ Az 1770-es években kirobbanó vallási viták és a pénzügyi válság okozta csatározások nyilvánosságot stimuláló hatása sem elhanyagolható. A forradalom előtti évtizedekben – elkerülendő az önkényesség vádját – a központi hatalom mind fokozottabban arra kényszerült, hogy döntéseinek háttéréről számot adjon alattvalói előtt. Röviden szólva, létrejött egy olyan politikai közvélemény, amelyet nem az abszolutista állam hivatalos retorikája szabályozott, ehelyett inkább a vélemények sokszínűsége jellemzett. Ugyanakkor az sem mellékes, hogy a politikai diskurzus gyakran nem a Habermas által leírt racionális érvelésen alapult, hanem sokkal inkább az olvasó érzelmeire apellált.⁴⁰ A forradalom előtti évtizedekben jól megfigyelhető a kor jellemző irodalmi stílusirányzata, a szentimentalizmus, a személyesség és a politikai kritika keveredése.⁴¹

³⁷ A marxista értelmezés kulcsszövegei például: LEFEBVRE, 1939.; SOBOUL, 1963.

³⁸ A revizionista felfogáshoz lásd például: FURET, 1965.

³⁹ Ehhez lásd egyebek mellett: DARNTON, 1982. 1–40., 211–222.; DARNTON, 1995.

⁴⁰ Ehhez lásd: FARGE, 1994.; HUNT, 1984. 19–51.

⁴¹ Erre kitűnő példa Sarah Maza esettanulmánya: MAZA, 1989. 1249–1264.

A bírálók szerint Habermas pontatlan társadalomtörténeti ismeretei következtében a forradalom előtti francia polgárságot túlságosan gyengeként és izoláltként, míg a nemességet a gazdasági szektoron kívüli társadalmi rétegeként jellemzi. Ezt a sematikus szemléletet az újabb kutatások megcáfolták és rámutattak arra, hogy a polgárság és a nemesség között nem állt fenn a feltételezett érdekellentét. A polgárság korántsem helyezkedett szembe a politikai hatalommal, továbbá a nemesség gazdaságilag jóval aktívabb volt, mint ahogyan azt a német szociológus feltételezte.⁴²

A forradalomnak a Habermas által leírt, a megszülető francia nyilvánosságra gyakorolt hatását szintén hevesen bírálták a revizionisták. A történészek úgy vélik, hogy a modell túlságosan elnagyolt, a forradalmat homogén eseménysorozatként fogja fel, s nem szentel kellő figyelmet a politikai közélet változásainak. Habermas eljárása indokolatlan, hiszen elég csak az 1793–1794-es évekre, a terror időszakára gondolnunk; a privát szféra ekkor nem különülhetett el a politikától, a családi élet intimitása gyakorlatilag nem létezett, az állam olyan személyes ügyekbe is beavatkozott, mint például a névadás vagy az öltözködés.⁴³

Akár Anglia esetében, Franciaországban is felmerült, hogy a vallási viták, különösen a janzenista szerzők egyházellenes támadásai felélénkítették a nyilvánosságot. Egész pamfletáradat zúdult a katolikus egyházra, s azon belül különösen a jezsuitákra. A szerzők támadták a képmutatást, hangsúlyozták a szabad akarat jelentőségét és az egyén befolyását saját evilági és túlvilági sorsa felett. A 17. században a korona és a janzenisták közötti konfliktus szintén vitákat idézett elő, mert az uralkodók nem pusztán a vallási megosztottságtól félték, hanem republikánus nézeteket véltek felfedezni a gallikán egyházat élesen bírálók táborában.

A vallás mellett – mint azt már érintettük – Habermas lemondott a plurális látásmódról is, kizárólag az úgynevezett első nyilvánosságot vizsgálta, és nem foglalkozott a plebejus vagy második nyilvánosság elemzésével. A marxista interpretációs keretekben gondolkodó szociológus – ideológiai meggyőződése ellenére – a társadalmi kommunikációt elit nézőpontból értelmezte. *„A vizsgálat a polgári nyilvánosság liberális modelljének struktúrájára és funkciójára, ennek keletkezésére és változására szorítkozik; tehát egy történelmi alakulat uralkodóvá vált vonásait érinti, és figyelmen kívül hagyja a plebejus nyilvánosságnak a történelmi folyamatban mintegy háttérbe szorított változatát. A francia forradalomnak abban a szakaszában, amely Robespierre nevével kapcsolódott össze, olyan nyilvánosság kezd működni, úgyszólván csak egy villanásnyira, amely irodalmi köntösét levette – a nyilvánosság szubjektumát már nem a »művelt rendek« alkotják, hanem a műveletlen »nép«. Mégis, ez a plebejus nyilvánosság is, amely a chartista mozgalomban és a szárazföldi anarchista tradícióban a föld alatt tovább élt, a polgári nyilvánosság szándékaihoz igazodott – hozzá hasonlóan szellemtörténetileg a XVIII. század örököse volt.»⁴⁴*

A Habermast bíráló társadalomtudósok egy csoportja szembeszegült ezzel a fel fogással. Egyrészt úgy vélték, hogy a második nyilvánosságot nem lehet pusztán az első derivátumának tekinteni. Másrészt azt a célt tűzték ki maguk elé, hogy pótolják a hiányt és megírják az ellen-nyilvánosság(ok) történetét. Az 1960–1970-es évektől kezdve számtalan olyan kultúrtörténeti mű látott napvilágot, amelyek nem kizárólag

⁴² BAKER, 1992. 181–211.

⁴³ CENSER–POPKIN, 1981. 1–23.

⁴⁴ HABERMAS, 1971. 6–7.

a műveltek és hatalmasok olvasmányaival vagy a társadalmi kommunikációban játszott szerepükkel foglalkoztak, hanem felfigyeltek az alsóbb néprétegekre. A kultúrtörténészek vizsgálataikat kiterjesztették a kisemberek olvasási kultúrájára, s a hivatalos vagy első nyilvánosság mellett működő ellen-nyilvánosságokra is.

Geoff Eley angol történész határozottan szembeszegül Habermas leszűkített nyilvánosságértelmezésével: *„Fontos elismernünk az egymással versengő nyilvánosságok létezését, nemcsak a XIX. század végén, mikor Habermas az Öffentlichkeitit klasszikus liberális modelljének fragmentálódásáról beszél, hanem már a kezdetektől, a nyilvánosság fejlődésének minden szakaszában. [...] Habermas] felfogása szükségtelenül restriktív más szempontból is. Egyszerre idealizálja a nyilvánosság polgári jellegét (figyelmen kívül hagyja azt, ahogyan a polgári nyilvánosság elitizmusa meggátolta és tudatosan elnyomta a szélesebb részvétel lehetőségét) és nem vesz tudomást olyan alternatív forrásokról, amelyek a népi radikális hagyományokban rejlenek. [...] Azzal, hogy minden lehetséges variációt beolvaszt a »polgári nyilvánosság liberális modelljébe« Habermas megfelelkezik a nyilvánosság sokszínűségéről. S ami még ennél is fontosabb, megfelelkezik arról, hogy a nyilvánosságot mindekor a konfliktus formálta.”⁴⁵*

Eley egyértelműen pálcát tör Habermas egydimenziós nyilvánosság felfogása felett, s azt sugallja, hogy a modell torzó marad a második nyilvánosság(ok) figyelembevétele nélkül. Más történészek, akik a habermasi modell kiegészítésére vállalkoznak, és visszaautasítják a plebejus nyilvánosság kirekesztését a történeti vizsgálatból, azzal érvelnek, hogy a polgárral párhuzamosan működő nyilvánosságok mellőzése nemcsak azért káros, mert így a modell eleve lemond a gazdagabb értelmezési lehetőségekről, de ráadásul vizsgálatának tárgyával, a modern polgári (liberális) nyilvánossággal kapcsolatban is téves következtetésre jut. Habermas egyik alapvetése, hogy a modern nyilvánosság a teljes körű hozzáférés elvére épül: *eo ipso* senkit sem rekeszt ki a közbeszédből, azaz nincs olyan törvény, amelynek alapján a társadalom bármely tagjának meg lehetne tiltani a részvételt. Ez azonban idealizmus, a német szociológus abszolutizálja az egyenlő hozzáférés elvét, nem fordít figyelmet a kirekesztési mechanizmusokra. S teszi ezt azért, mert túlságosan mereven, monolitikus modellben és nem plurális struktúrákban gondolkodik.⁴⁶

A francia történetírást már a második világháború előtti évtizedekben is foglalkoztatta a kérdés: mit olvastak az emberek a múltban? Az 1950–1960-as években számtalan könyv- és olvasástörténeti munka látott napvilágot, amelyek az olvasóközönség érdeklődésének változásait, a kiadói stratégiákat, a kiadók által piacra dobott olvasmányok tematikáját, annak időbeli változását elemezték. A „népi kommunikációra”, a kisemberek világára azonban csak a kulturális fordulat után, s éppen ennek következtében felfigyeltek fel a kutatók.⁴⁷

Az új kultúrtörténetnek nevezett irányzat egyik legjelesebb képviselője, az amerikai származású Robert Darnton tudományos munkásságának gerincét az „underground”, azaz az ellennyilvánosság vizsgálata alkotja. Mára klasszikussá vált esszéketében a 18. századi Franciaországban a hivatalos nyilvánosságból kirekesztett szerzők és a műveiket nagy érdeklődéssel fogyasztó olvasók, a tiltott irodalmat terjesztő kiadók élettörténeteit, a szamizdat előállításának és terjesztésének

⁴⁵ ELEY, 1992. 301.

⁴⁶ Erről lásd: BENCHIMOL, 2010. 17–38.

⁴⁷ CHARTIER, 1997. 305–320.

sajátos módozatait dolgozta fel. Kutatási eredményei több évtizedes francia kultúr-történeti hagyománnyal szakítottak: a francia történészek sokáig úgy gondolták, hogy közvetlen kapcsolat volt a felvilágosodás kanonizált filozófusai és a forradalom idején megnyilvánuló radikális ideológiák között. Ez azonban nem igaz, a 18. századi franciák – a műveltek egy nagyon szűk rétegét leszámítva – egyáltalán nem ismerték a felvilágosodás kori filozófiai szövegeket. Ugyanakkor lelkesen forgatták a kortárs népszerű irodalmat, a piacon nagy számban jelenlévő és igencsak ironikus, kritikus hangvételű, a politikai vagy filozófiai pornográfia, az utópikus hétköznapi filozofálgatás kategóriájába sorolható sikerkönyveket. A szövegeknek jelentős véleményformáló erejük volt, mert az olvasókban és a felolvasásokat meghallgató közönségben kialakított egyfajta információs éhséget, kritikai attitűdöt és vitakészséget.

Az egyik legnépszerűbb filozófiai pornográfia a d'Argens márkinak tulajdonított és 1748-ban kiadott *A filozófus Teréz* című könyv, amely egy Terézia nevű fiatal lány memoárja, az ő élettörténetét beszéli el egyes szám első személyben.⁴⁸ A mű többszörösen is kielégítette a korabeli olvasók kíváncsiságát és szórakozási igényét: olyan titokzatos helyszínekre kalauzolta őket, mint a párizsi bordélyházak zárt világa, amelybe a hétköznapi franciák sosem nyertek betekintést. Ugyanakkor azzal kecsgettette közönségét, hogy megismerheti a korban nagy vihart kavart szerelmi botrány „hiteles történetét”. Egy Catherine Cadière nevű fiatal touloni apácát terherbe ejtett a gyóntatója, a jezsuita Jean-Baptiste Girard. A katolikus egyház – a közvélemény óriási felháborodására – eltussolta az ügyet. *A filozófus Teréz* népszerűségét jelentősen növelte, hogy lerántotta a leplet a hipokrita egyházzal, amivel tökéletesen megfelelt az olvasók várakozásának.

A kor *bestseller* ponyvairodalma azt ígérte a közönségnek: kilesheti a versailles-i hálósobák rejtett titkait, mintegy megtörve ezzel az árkanum politika gyakorlatát. A tiltott irodalmak nem fogalmaztak meg koherens kritikát az abszolutista állammal, az uralkodóval, az arisztokráciával és az egyházzal szemben, és nem voltak forradalmiak abban az értelemben, hogy nem buzdították olvasóikat a fennálló rend megdöntésére. Ugyanakkor gúny tárgyává tették a hatalmasokat, és mindent elkövettek annak érdekében, hogy azok nevetségessé váljanak.

A régi rend Franciaországában a hivatalosan elismert, az állam által támogatott – és azt szolgáló – íróársadalom mellett működtek az első nyilvánosságból kirekesztett tollforgatók. A felvilágosodás „nagy generációjához” tartozó filozófusainak példáján fellelkesülve a 18. század közepétől számtalan, magát tehetségesnek vélő fiatalember költözött vidékről a fővárosba. Az ambiciózus, irodalmi babérokra pályázó, fényes karierről álmódzó írók nagy várakozásokkal tekintettek a párizsi élet és munka elé. Megfelelő társadalmi kapcsolatok és pénz híján azonban nem tudtak bekerülni a megélhetést és presztízszt biztosító elit irodalmi körökbe. Szegényen és kiábrándultan, a remélt sikereket nélkülözve a megvetett és üldözött pamfletírók népes seregévé verődtek össze, akik reményeikben csalatkozva az uralkodóra és az abszolutista államra zúdították gyűlöletüket. Ők voltak az állam legelszántabb ellenségei, mert kudarcukért a fennálló rendet hibáztatták. A firkászok röplapok, politikai pamfletek, XVI. Lajos és az arisztokrácia impotenciáját,

⁴⁸ [ARGENS], (1748).

Marie Antoinette szexuális kicsapongásait kigúnyoló vitriolos versikék szerzőiként jelentősen hozzájárultak a királyi hatalom legitimitásának válságához.⁴⁹

Az *ancien régime* irodalmi alvilágáról Robert Darnton kutatásaiból kaptunk koherens képet. A témával foglalkozó szakemberek elismerik, hogy Darntonnak köszönhetően egy élénk és dinamikus, korábban jórészt ismeretlen világ tárult fel előttünk. Mégis, többen vitatják, hogy a hivatalos fórumokon kívül, azokkal párhuzamosan működő kommunikációs csatornák jelentős hatást gyakoroltak volna a közvéleményre. A Darntonnal szemben megfogalmazott kritika lényege: eltúlozza a második nyilvánosság hatását és jelentőségét. Egyebek mellett Roger Chartier francia történész úgy véli, hogy a politikai pornográfia nem volt olyan nagy hatású, amint azt az amerikai kutató feltételezte, s az általa festett kép túlságosan drámai és egyoldalú: a legbotrányosabb anekdotákat közlő pamfletírók korántsem voltak „kirekesztettek”, vagy maguk is tehetős írók voltak, vagy olyan patrónusok támogatását élvezték, akik bőségesen biztosították számukra a szükséges anyagi javakat. A bírálókat szerint tehát „magas” és „népszerű” irodalom, első és második nyilvánosság kapcsolata társadalmi és politikai értelemben jóval összetettebb, mint ahogyan azt Darnton feltételezte.⁵⁰

Habermasszal szemben a leghevesebb kritikákat a feminista társadalomtudósok fogalmazták meg. A szociológus elemzéséből hiányolják a nők nyilvánosságban betöltött szerepének vizsgálatát, számon kérik a feminista szempontú megközelítés teljes mellőzését. Úgy vélik, jogosulatlan a modern nyilvánosság történetének megírása, ha nem tartalmazza annak a folyamatnak a bemutatását, amelynek eredményeképpen a modern polgári nyilvánosságot – legalábbis a 19. században – a nők kirekesztésével kizárólagosan férfi territóriumként definiálták. E követelésben a feminista társadalomkritika alapvetése fogalmazódott meg: a nyilvánosság a feministák számára azonos a politika nyilvánosságával, egyértelműen a férfiak terepe, amiből a nőket az otthon falai közé száműzték.

Joan B. Landes amerikai történész 1988-ban publikált, *A nők és a nyilvánosság a francia forradalom korában* című műve a feminista Habermas-kritika alapirodalma. Landes úgy véli, hogy az abszolutista államban és részben az állammal szemben létrejövő modern polgári nyilvánosság kezdettől fogva nemis diszkriminációra épült. Elszántan érvel amellett, hogy a nők számára a francia forradalom nem hogy nem hozta el az egyetemes szabadságértékeket, de a 18. századi viszonylagosan kedvező helyzetük is tovább romlott a forradalom utáni évtizedekben. Az *ancien régime* utolsó időszakában a nagypolgári és arisztokrata származású nők a versailles-i udvarban és a párizsi szalonokban ugyan korlátozott, de nyilvános szerephez jutottak, és informálisan bekapcsolódhattak a politikai-hatalmi játszmákba. A forradalom alatt a politikai elit bizonyos fokig tolerálta a nők tradicionális politikai aktivitását, a kenyérlázadásokban játszott vezető szerepét. Sőt, támogatta a versailles-i „asszonyok menetét” 1789. október 5-én: az uralkodót és családját a nők Párizsba vitték. Amikor azonban állampolgári és politikai jogokat követeltek, a forradalmárok veszélyeztetve látták az új hatalom és nyilvánosság törekeny integritását, és határozottan elutasították ezeket a követeléseket. A forradalom egyetemes sza-

⁴⁹ Lásd Robert Darnton fent már hivatkozott kitűnő tanulmányát: DARNTON, 1982.

⁵⁰ Lásd Chartier *Do Books Make Revolutions?* című fejezetét: CHARTIER, 1990. 67-91.

badságjogokat hirdető retorikája tehát hazug volt, hiszen a nőkre nem vonatkozott. A női klubok betiltása és a nyilvános szereplést vállaló, politikailag aktív nők kivégzése a terror idején megalapozta a 19. századi kirekesztő és férfiak által uralt nyilvánosságot, míg a nőket visszaszorította a privát szféra szűkös terébe.⁵¹

A forradalmárok szerint a régi rendszerben az uralkodóra és az arisztokráciára negatív és ártalmas hatást gyakorló nők korrumpálták a politikai életet, mert saját céljaik érvényesítésére használták befolyásukat. A nők kártékony politikai tevékenységének legfőbb szimbóluma maga a királyné, Marie Antoinette volt. A forradalmárok feladatuknak tekintették a helyes és természetes nemi viszonyok helyreállítását a nyilvánosságban és a privát életben egyaránt. Uralmuk megszilárdítása érdekében a forradalmi politikai elit (férfi) tagjai megteremtették az antik mintát követő, becsületes, fizikai és érzelmi önkontrollt gyakorló, maskulin polgári *homo politicus* figuráját, mint a nyilvános szereplés egyedül legitim szereplőjét.⁵²

A feminista társadalomkritika az 1960-as évektől kezdve szisztematikusan újraértékelte a nők helyzetét, a női szerepeket. Ennek a folyamatnak az egyik terméként értékelhető a feminista Habermas-bírálata. A feminista érvelés szerint lehetetlen megírni a modern nyilvánosság kialakulását a női szempont mellőzésével, mert a polgári nyilvánosság alapja éppen a nemek közti megkülönböztetés, a nők kirekesztése a közzsférából.

A feministáknak igazuk van: a formálódó liberális nyilvánosság Franciaországban, de ez más európai országokra is elmondható, valóban nemi diszkriminációra épült. Franciaországban, ha lehet, ez még nyilvánvalóbb, mint másutt. Egyrészt azért, mert a nyilvánosságban szereplő nők reprezentációja szélsőségesen negatív, szigorúbb megítélés alá esett, mint más országokban.⁵³ Másrészt a kontinensen először Franciaországban lépett fel a harmadik rend, a polgárság politikai jogköveteléssel, és amikor a nőktől ezeket a jogokat megtagadták, a kirekesztés világossá vált, sokkal inkább, mint ott, ahol a politikai emancipáció igénye ebben a korai időben még nem fogalmazódott meg.

A feminista érvelés elnagyolt, hiányzik belőle a 18. századi francia társadalmi és kulturális viszonyok pontos és körültekintő értelmezése. Landes abból a feltételezésből indul ki, hogy a királyi udvar és a szalonok világa ugyanahhoz a nyilvánossághoz tartoznak. Nem veszi észre, milyen súlyos tévedés – pusztán a dichotomikus privát-nyilvános megkülönböztetésre alapozva – a párizsi szalonokat szervező nőket együtt emlegetni a hírhedt versailles-i metreszekkel. Kétségtelenül igaz, hogy mindkét csoport tagjai résztvevői voltak egyfajta nyilvánosságnak, az irodalmi és művészeti kritikát gyakorló szalonokat azonban nem lehet egyszerűen összemosni a királyi udvarral. A szalon a civil társadalom olyan intézménye, amelyben a vitaközönség védelmet élvez a politikával szemben, egyben olyan terep, ahol a társadalmilag különböző rétegbe tartozó résztvevők elsajátítják a kulturált és intelligens vitaközönség művészetét.⁵⁴ Emellett olyan fórum, ahol a nők – vitavetőként,

⁵¹ LANDES, 1988.

⁵² OUTRAM, 1989.

⁵³ Lásd például a gyémántnyakék-ügyről: MAZA, 1993.

⁵⁴ Ezért nevezi Dena Goodman a szalont mini köztársaságnak, ahol, mint egy társadalmi laboratóriumban, a résztvevők megtanulhatják a demokratikus viselkedés alapvető szabályait. GOODMAN, 1994.

szervezőkként – félig-meddig nyilvános szerephez jutnak. Az utóbbi évtizedek történeti kutatásai azt bizonyítják, hogy a szalonok vezetői komolyan vették feladatukat, alaposan felkészültek a beszélgetésekre, amelyeken valódi munka folyt, s ebből a nők is kivették a részüket. Ugyan csak szűk csoportról beszélhetünk, de mégis igaz: nők nyilvánosan szerepeltek, ráadásul a felvilágosodás kulcsintézményében.

A szabad szellemű beszélgetést biztosítja, hogy a szalon privát, intim térben helyezkedik el: magánlakásban vagy palotában. A szalon ugyanakkor nyilvános- ságot is jelent, hiszen a látogatók közérdekű irodalmi, művészeti és filozófiai kérdéseket vitatnak meg. A szalon tehát a nyílt és szabad véleménynyilvánítás terepe, míg a királyi udvar mindennek ellentéte: a titokzatosságot, az intrikák világát, áttekinthetetlen, a közvélemény számára láthatatlan viszonyokat testesítette meg, azt a politikai döntéshozó mechanizmust, amelyet a forradalom majd élesen elítél és megsemmisít.

*

Az elmúlt évtizedek kutatási eredményeinek fényében Habermas modellje alapos korrekcióra szorul annak ellenére, hogy a szerző azt állítja: ma is ugyanazt írná, mint bő fél évszázaddal ezelőtt.⁵⁵ A mű legfőbb erénye, hogy a tudományos érdeklődést a közbeszédre és annak történeti változásaira irányította. Az internet és a mobiltelefon elterjedése ráébresztette a történészeket, hogy érdemes felderíteni a Gutenberg-galaxisban az információ terjedésének fordulópontjait, mert időről időre döntő, robbanásszerű változás következett be az információ keletkezésében és terjedésében a történelem folyamán. Ennek hatására az elmúlt évtizedekben számos kutatást szenteltek olvasástörténeti problémáknak, vizsgálták a közönség növekedését és összetételének változását, a nyilvánosság különböző fórumait – csak, hogy néhányat említsünk. Habermas szövege betöltötte azt a szerepet, amely egy programadó munkától elvárható: diszciplínát teremtett.

Miközben a médiára szakosodott szakemberek a szociológusokkal, pszichológusokkal, s amint látható, a történészekkel karöltve az internet hatásain elmélkedtek az elmúlt két évtizedben, felnőtt egy új generáció, amelyik számára a mobil és a háló a természetes és alapvető kommunikációs közeg, az összes többi ehhez képest érdektelen, elavult, a legjobb esetben is másodlagos. A társadalomtudományok kommunikációval kapcsolatos jövőbeli kérdésfeltevésai valószínűleg arra vonatkoznak majd, hogy az új világ emberei mit tudnak kezdeni a régi idők termékeivel.

Felhasznált irodalom és rövidítések

ACHINSTEIN

1994 ACHINSTEIN, Sharon: *Milton and the Revolutionary Reader*. Princeton, Princeton University Press, 1994.

ANDERSON

(1991) ANDERSON, Benedict: *Elképzelt közösségek*. Ford.: Sonkoly Gábor. Budapest, L'Harmattan–Atelier, 2006. (*Atelier füzetek*, 8.)

---

⁵⁵ Lásd: HABERMAS, 1992. 422.

[ARGENS]

(1748) [ARGENS, Marquis d':] *A filozófus Teréz, avagy Emlékiratok Dirrag atya és Eradice kisaszszony történetéről.* Ford.: Kovács Ilona. Budapest, PolgArt, 2004. (*Tabu.erotika*)

BAKER

1990 BAKER, Keith Michael: Public opinion as political invention. In: BAKER, Keith Michael: *Inventing the French Revolution.* Cambridge, Cambridge University Press, 1990. 167–200.

1992 BAKER, Keith Michael: Defining the Public Sphere in Eighteenth-Century France. Variation on a Theme by Habermas. In: *Habermas and the Public Sphere.* Ed.: CALHOUN, Craig. Cambridge (MA)–London, MIT Press, 1992. 181–211.

BÁNLAJKY

2001 BÁNLAJKY József: *A magyar nemzet hadtörténelme.* Budapest, Arcanum, 2001. [<http://mek.oszk.hu/09400/09477/html>] 2015. december 15.

BARDLE

2012 BARDLE, Stephen: *The Literary Underground in the 1660s: Andrew Marvell, George Wither, Ralph Wallis and the World of Restoration Satire and Pamphleteering.* Oxford, Oxford University Press, 2012.

BECCARIA

(1764) BECCARIA, Cesare: *Büntetett és büntetés.* Ford.: Sebestyén Pál. Budapest, Akadémiai, 1967. (*Az állam- és jogtudományok úttörői*)

BENCHIMOL

2010 BENCHIMOL, Alex: *Intellectual Politics and Cultural Conflict in the Romantic Period. Scottish Whigs, English Radicals and the Making of the British Public Sphere.* Glasgow, Ashgate, 2010.

BURKE

1992 BURKE, Peter: *The Fabrication of Louis XIV.* New Haven–London, Yale University Press, 1992.

CALHOUN

1992 CALHOUN, Craig: Introduction. Habermas and the Public Sphere. In: *Habermas and the Public Sphere.* Ed.: CALHOUN, Craig. Cambridge (MA)–London, MIT Press, 1992. 1–48.

CENSER–POPKIN

1981 CENSER, Jack R. – POPKIN, Jeremy D.: Historians and the Press. In: *Press and Politics in Pre-Revolutionary France.* Eds.: CENSER, Jack R. – POPKIN, Jeremy D. Berkeley–Los Angeles, University of California Press, 1981. 1–23.

CHARTIER

1987 CHARTIER, Roger: *The Cultural Uses of Print in Early Modern France.* Translation: Lydia G. Cochrane. Princeton, Princeton University Press, 1987.

(1990) CHARTIER, Roger: *The Cultural Origins of the French Revolution.* Translation: Lydia G. Cochrane. Durham–London, Duke University Press, 1991.

(1997) CHARTIER, Roger: „Népi” olvasók, „népszerű” olvasmányok a reneszánsztól a klasszicizmusig. Ford.: Sajó Tamás. In: *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban.* Szerk.: CAVALLLO, Guglielmo – CHARTIER, Roger. Budapest, Balassi, 2000. 305–320.

DARNTON

1982 DARNTON, Robert: The High Enlightenment and the Low-Life of Literature. In: DARNTON, Robert: *The Literary Underground of the Old Regime.* Cambridge (MA), Harvard University Press, 1982. 1–40., 211–222.

DARNTON

- 1992 DARNTON, Robert: *History of Reading*. In: *New Perspectives on Historical Writing*. Ed.: BURKE, Peter. Cambridge, Polity, 1992. 157–186.
- 1995 DARNTON, Robert: *The Forbidden Best-Sellers of Pre-Revolutionary France*. New York–London, W. W. Norton and Company, 1995.

DÜLMEN

- (1985) DÜLMEN, Richard van: *A rettenet színháza. Ítélezési gyakorlat és büntetőrituálék a kora újkorban*. Ford.: Bérczes Tibor. Budapest, Századvég–Hajnal István Kör, 1990. (*Metamorphosis historiae*)

EISENSTEIN

- 1979 EISENSTEIN, Elizabeth L.: *The Printing Press as an Agent of Change. Communications and Cultural Transformations in Early-Modern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 1979.
- 1983 EISENSTEIN, Elizabeth L.: *The Printing Revolution in Early Modern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 1983.

ELEY

- 1992 ELEY, Geoff: *Nations, Publics, and Political Cultures. Placing Habermas in the Nineteenth-Century*. In: *Habermas and the Public Sphere*. Ed.: CALHOUN, Craig. Cambridge (MA)–London, MIT Press, 1992. 289–340.

EMBERGER–RIES

- 2006 EMBERGER, Gudrun – RIES, Rotrand: *Der Fall Joseph Süß. Zum historischen Kern und den Wurzeln seiner Medialisierung*. In: »Jud Süß«. *Hofjude, literarische Figure, antisemitisches Zerrbild*. Hrsg.: PRZYREMBEL, Alexandra – SCHÖNERT, Jörg. New York–Frankfurt, Campus, 2006. 29–56.

FARGE

- 1994 FARGE, Arlette: *Subversive Words. Public Opinion in Eighteenth-Century France*. University Park (PA), The Pennsylvania State University Press, 1994.

FEBVRE–MARTIN

- 1958 FEBVRE, Lucien – MARTIN, Henri-Jean: *L'Apparition du livre*. Paris, Albin Michel, 1958.

FEUCHTWANGER

- (1925) FEUCHTWANGER, Lion: *Jud Süß. A herceg kincstárnoka*. Ford.: Tandori Dezső. Budapest, Árkádia, 1990.

FOUCAULT

- (1975) FOUCAULT, Michel: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Ford.: Fázsy Anikó – Csűrös Klára. Budapest, Gondolat, 1990.

FRANKEBURG

- 1868 FRANKENBURG Adolf: *Emlékiratok*. 1–3. köt. Pest, Emich, 1868.

FURET

- (1988) FURET, François: *A francia forradalom története*. Ford.: Pöcz Erzsébet. Budapest, Osiris Kiadó, 1999. (*Osiris tankönyvek*)

GATRELL

- 1996 GATRELL, Vic A. C.: *The Hanging Tree: Execution and the English People 1770–1868*. Oxford, Oxford University Press, 1996.

GOODMAN

- 1992 GOODMAN, Dena: Public Sphere and Private Life. Toward a Synthesis of Current Historiographical Approaches to the Old Regime. *History and Theory*, 31. (1992) 1. sz. 1–20.

GOODMAN

- 1994 GOODMAN, Dena: *The Republic of Letters. A Cultural History of the French Enlightenment*. Ithaca–London, Cornell University Press, 1994.

GÖNCZI

- 2014 GÖNCZI Katalin: A városi béke és a tulajdonvédelem a középkori budai jogrendszerben. *Urbs*, 9. (2014) 9–28.

HABERMAS

- 1962 HABERMAS, Jürgen: *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. Neuwied–Berlin, Luchterhand, 1962. (*Politica*, 4.)
- 1971 HABERMAS, Jürgen: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban. Ford.: Endreffy Zoltán. Budapest, Gondolat, 1971. (*Társadalomtudományi könyvtár*)
- 1978 HABERMAS, Jürgen: *L'espace public. Archéologie de la publicité comme dimension constitutive de la société bourgeoise*. Traduction: Marc B. de Launay. Paris, Payot, 1978.
- 1989 HABERMAS, Jürgen: *The Structural Transformation of the Public Sphere. An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. Translation: Thomas Burger. Cambridge (MA), MIT Press, 1989.
- 1992 HABERMAS, Jürgen: Further reflections on the public sphere. In: *Habermas and the Public Sphere*. Ed.: CALHOUN, Craig. Cambridge (MA) – London, MIT Press, 1992. 421–462.

HUNT

- 1984 HUNT, Lynn: The Rhetoric of the French Revolution. In: HUNT, Lynn: *Politics, Culture and Class in the French Revolution*. Berkeley–Los Angeles, The University of California Press, 1984. 19–51.

JACOB

- 1994 JACOB, Margaret: The Mental Landscape of the Public Sphere. A European Perspective. *Eighteenth Century Studies*, 28. (1994) 1. sz. 95–113.

LANDES

- 1988 LANDES, Joan B.: *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution*. Ithaca–London, Cornell University Press, 1988.

LEFEBVRE

- (1939) LEFEBVRE, Georges: *The Coming of the French Revolution*. Translation: R. R. Palemer. Princeton, Princeton University Press, 1947.

M. ANTALÓCZY

- 2001 M. ANTALÓCZY Ildikó: *Bűnözés és büntetés Debrecenben a XVIII. század közepén*. Debrecen, Csokonai, 2001.

MAH

- 2000 MAH, Harold: Phantasies of the Public Sphere. Rethinking the Habermas of Historians. *Journal of Modern History*, 72. (2000) 1. sz. 153–182.

MAZA

- 1989 MAZA, Sarah: Domestic Melodrama as Political Ideology. The Case of Comte de Sanois. *The American Historical Review*, 94. (1989) 5. sz. 1249–1264.

MAZA

1993 MAZA, Sarah: *Private Lives & Public Affairs. The Causes Célèbres of Prerevolutionary France*. Berkeley-London, University of California Press, 1993.

McCALMAN

(1988) McCALMAN, Ian: *Radical Underworld. Prophets, Revolutionaries and Pornographers in London, 1795-1840*. Oxford, Clarendon, 1993.

MELTON

2001 MELTON, James Van Horn: *The Rise of the Public in Enlightenment Europe*. New York, Cambridge University Press, 2001. (*New approaches to European history*)

NATHANS

1990 NATHANS, Benjamin: Habermas's "Public Sphere" in the Era of the French Revolution. *French Historical Studies*, 16. (1990) 3. sz. 620-644.

OUTRAM

1989 OUTRAM, Dorina: *The body and the French Revolution. Sex, class and political culture*. Cambridge (MA)-London, MIT Press, 1989.

OZOUF

1996 OZOUF, Mona: "Public Opinion" at the End of the Old Regime. In: *The Rise and Fall of the French Revolution*. Ed.: BLANNING, Timothy Charles William. Chicago-London, University of Chicago Press, 1996. 90-110.

PINCUS

1995 PINCUS, Steve: Coffee Politicians Does Create. Coffeehouses and Restoration Political Culture. *Journal of Modern History*, 67. (1995) 4. sz. 807-834.

SOBOUL

1963 SOBOUL, Albert: *A francia forradalom története*. Ford.: Józsa Péter. Budapest, Kossuth, 1963.

STERN

1929 STERN, Selma: *Jud Süß. Ein Beitrag zur deutschen und jüdischen Geschichte*. München, G. Müller, 1973.

SZÉCSÉNYI

2001 SZÉCSÉNYI Endre: Az ízlés mint sensus communis. *Laokón*, 1. (2001).
[http://laokoon.c3.hu/1/sze_izles.html] 2015. november 26.

TÓTH G.

2005 TÓTH G. Péter: A szegedi nagy boszorkányper, 1728. *Rubicon Online* (2005).
[http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_szegedi_nagy_boszorkanyper_1728]
2015. november 26.

WITTMANN

2000 WITTMANN, Reinhard: Az olvasás forradalma a 18. század végén? Ford.: Sajó Tamás. In: *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Szerk.: CAVALLO, Guglielmo - CHARTIER, Roger. Budapest, Balassi, 2000. 321-347.

ZARET

1992 ZARET, David: Religion, Science, and Printing in the Public Spheres in Seventeenth-Century England. In: *Habermas and the Public Sphere*. Ed.: CALHOUN, Craig. Cambridge (MA) - London, MIT Press, 1992. 212-235.